

Цимбалюк І.Л. (Луцьк)

**ПОЛІТИЧНИЙ КУРС
ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
З НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ
НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ
У 1921-1939 рр.**

Проаналізовано внутрішню політику II Речі Посполитої в сфері національних відносин протягом 20-30 рр. ХХ ст. На території Західної Волині, крім українців, проживали численні групи поляків, євреїв, чехів, німців і росіян, які вносили політичний вклад у розвиток краю.

Становищу національних меншин на території Волині приділяють увагу такі дослідники як М. Кучерепа, Ю. Крамар, А. Шваб, В. Надольська. Всі вони акцентують увагу на окремо взятих факторах, які впливали на етнодемографічні та етнополітичні процеси в краї.

У зв'язку з новими дослідженнями та використанням архівних матеріалів спробуємо проаналізувати наслідки політики польської влади щодо національних меншин та з'ясувати, чи є вони фактором у подальших українсько-польських конфліктах.

Політичний курс Польської держави був спрямований на цілковиту уніфікацію українських земель із польським середовищем. Одним із основних проявів такої політики була відповідна організація територіального поділу і функціонування місцевих органів влади. Повернувшись до старої польської адміністративної системи, влада, зберігаючи майже без змін поділ на повіти за попередньою схемою, знову запровадила більші територіально-адміністративні одиниці – воєводства. Волинське воєводство включало з 1921 р. 10, а з 1931 р. – 11 повітів, у т.ч. Володимирський, Ковельський, Любомльський, Луцький, Горохівський на території сучасної Волині. Волинські повіти успадкували без значних змін територію порівняно великих «уїздів» Російської імперії. За межами Волині в той час опинився Каширський повіт (теперішні Камінь-Каширський і Любешівський райони Волинської області), що входив до складу Поліського воєводства (сучасна Білорусь). Повіти поділялися на гміни, кожна з яких включала в себе кілька містечок і сіл. Таким чином, з 1931 р. Волинське воєводство нараховувало 22 міські і 103 сільські гміни, які, в свою чергу, ділилися на 20737 громад. Крім цього, Луцьк, Ковель і Рівне були т.зв. «виділеними» містами, тобто містами з особливим статусом.

Вищим органом державного управління на території воєводства було воєводське, у повітах – повітові староства. До компетенції управління входило: нагляд за політичним та економічним життям воєводства, боротьба з революційно-визвольним рухом трудящих. Управління складалося з відділів: загальний, громадської безпеки, адміністративний, самоврядування, військовий, охорони здоров'я, землеробства та ветеринарії, праці і громадської опіки, комунікаційно-будівельний та дирекція громадських робіт. Повітові староства з 1921 р. підпорядковувалися воєводському управлінню, їх очолювали старости, яких призначав міністр внутрішніх справ. Циркуляром Волинського воєводи від 30 квітня 1930 р. було введено «Організаційний статут староств», відповідно до якого створювалися реферати: загальний, безпеки, адміністративний, військовий, карний, промислово-водний, громадського здоров'я, ветеринарний, охорони лісів, відбудови.

Згідно з розпорядженням генерального комісара східних земель від 14 серпня 1919 р. був утворений магістрат м. Луцька, в 1934 р. – перейменований на міське управління. До його компетенції входило складання бюджету, стягнення податків з населення, нагляд за

санітарним станом і благоустроєм міста, будівництво шкіл, лікарень. Складався з відділів: загального, фінансового, громадського, технічного, адміністративного. Відділи поділялися на підвідділи, які відали окремими ділянками управління містом.

Волинь здавна історично сформувалася як багатонаціональний та міжконфесійний регіон. Поряд з автохтонним населенням – українцями, що становили 70,4%, тут упродовж століть проживали поляки (15,2%), євреї (9,8%), а з другої половини XIX ст. у цьому краї зародилися і зміцніли ще дві вагомні національні меншини – чеська (1,1%) та німецька (2,2%)¹. Вікові міжнаціональні ускладнення серед двох основних груп населення Волині – українців та поляків, що нерідко носили характер конфлікту між православними та католиками, особливо стимулювалися шовіністичними колами Другої Речі Посполитої, яка заволоділа Волинню за Ризьким договором 1921 р. Загострений стан міжнаціональних стосунків, як і наявність вагової єврейської громади, отримав назву в історіографії «волинський вузол».

Характеризуючи відносини двох народів – українського і польського цього періоду, відомий польський історик і політолог Ю. Левандовський стверджував, що національна політика Другої Речі Посполитої належить до тих сторінок, які найважче захищати².

Дієвим показником складності і неоднозначності відносин двох націй після закінчення Першої світової війни стала насамперед реакція волинян на Варшавський договір. Беззаперечно сприйняти його не проявила готовності ні польська, ні українська сторони. За оцінкою органів державної поліції польська громадськість краю була вражена тією політичною акцією. Розгубленою виявилась і місцева адміністрація. Вона вимагала пояснень від вищих ешелонів влади з приводу позиції в українському питанні. У той же час неготовою до спільної боротьби виявилась і значна частина українців.

Незважаючи на те, що частина волинян-українців була аполітичною і національно аморфною, у краї діяли сили, які категорично протиставлялись польській владі. Так, напередодні підписання миру органи поліції в Луцьку кваліфікували діяльність товариства «Просвіта» як антидержавну і з сепаратистським характером. В окремих місцевостях з центрами «Просвіти» взаємодіяли опозиційні по відношенню до Польщі організації державницького спрямування. Одна з таких – «Комітет захисту України» з Любимова.

Певним індикатором суспільно-політичних настроїв волинян стали урочистості з приводу першої конституції Польщі (участь у них розглядалась владою як прояв лояльності до держави). На відміну від інших націй, українська громадськість Луцька демонстративно ухилилася від участі в цій акції. А місцева «Просвіта» стала єдиною з багатьох організацій міста, яка не делегувала своїх представників на урочисту процесію і не вивісила на своєму приміщенні польський прапор.

Перешкодою до досягнення толерантного міжнаціонального співіснування став і зростаючий селянський рух початку 1920-х рр., який набрав форму партизанської боротьби. Часто енергія повстанців направлялась на «класових» ворогів (поляків). Вже у 1923 р. польська преса била тривогу: висловлювання «на кресах кипить» стало звичним.

І дійсно, на розвиток суспільства міжвоєнної Польщі впливало чимало внутрішніх та зовнішніх чинників. Основними причинами цих змін слід вважати колонізаційні й осадницькі процеси, покликані змінити існуючу національну структуру на селі, сприяти денационалізації корінного українського населення.

Для національної політики Польської держави досліджуваного періоду характерні половинчасті рішення і дискримінаційні заходи. Польща, яка сама довгий час була у неволі, відродившись, відмовила українцям у їхніх правах. У трактуванні нації серед поляків, які становили більшість у відродженій Польщі, переважали погляди, сформовані

¹ Ziemia Wolynska (Luzk). – 1932. – № 18. – 1 травня. – 4 с.

² Філіпович М. Українсько-польські відносини на прикладі діяльності Луцької повітової «Просвіти» в 20–30-х роках XX ст. // Україна в XX столітті: уроки, проблеми, перспективи. – К., 2001. – С. 168.

ендеками на основі великодержавної ідеї Речі Посполитої. Згідно з нею нація є не тільки культурницько-духовним феноменом, а й політичним. Тому до складу польської нації автоматично включалися усі народи, які зазнали політичного й культурно-цивілізаційного впливу поляків і Польської держави.

«Чи правда, що на Волині всі вже говорять українською?»

- *Так, пані, українці спілкуються українською.*
- *І на вулиці? І в органах управління?*
- *Адже українців на Волині 80 відсотків.*
- *Це жах! Держава в державі. Зрештою, це неправда: ніяких українців там немає...»¹*

Цей діалог двох пані, зафіксований В. Островським в кінці 1930-х рр. на залізничному вокзалі в Любліні й опублікований у журналі «Biuletyn polsko», віддзеркалює поширений серед поляків настрій по відношенню до українців. У той же час він наближає нас до розуміння сутності «волинського вузла», в переплетіннях якого заховано проблему готовності визнати (або навпаки – спроби заперечити) етнічну самобутність українців. Це, у свою чергу, змушувало дати відповідь на питання про те, кому мають належати землі, де вони проживали. І відповіді були різноспекторні.

Відрізнялися ці голоси лише чисельністю: поляки поступалися чисельністю українцям. Основними джерелами, за якими дізнаємося про народонаселення Волинського краю у досліджуваній період, є переписи населення 1921 та 1931 рр. За даними перепису 1921 р. у Волинському воєводстві проживало 1134 тис. українців, 191 тис. поляків, 178 тис. євреїв, 35 тис. німців. Дня порівняння: після Першої світової війни на цій території проживало близько 100 тис. поляків. За переписом 1931 р., поляки становили 323 тис. (15,5%), а українці – 1447 тис. (69,3%). Решту (15%) становили інші національності².

На 01.01.1936 р. найбільший приріст поляків помічається в містах, кількість євреїв по селах зменшується, а по містах збільшується³.

Повіти	Українців	Поляків	Жидів	Чехів	Німців	Інших	Разом
Костопільський	110400	36780	10880	-	7710	2800	168570
Здолбунівський	86600	18760	11190	4800	1090	2730	12570
Ковельський	196630	38630	22460	-	3235	3775	269730
Крем'янецький	207899	27100	19379	-	-	2949	257327
Любомльський	69800	12830	7120	-	-	720	90470
Луцький	182420	57290	35420	6490	18010	4990	304620
Рівненський	170260	39620	38890	6180	7270	4620	266840

Різке зростання кількості поляків було зумовлене міграційними процесами, національною політикою уряду щодо полонізації Волині за рахунок осадників та адміністративного апарату, а також тією обставиною, що під час перепису бралася до уваги, головним чином, рідна мова, а не національна належність. Крім того, польські чиновники свідомо змінювали прізвища на польські, а українці рішуче відмовлялися заповнювати анкети, давати відомості про господарство і загалом всіляко ухилялися від перепису.

¹ Biuletyn Polsko-ukrainski. – 1936. – № 2. – 13 січня. – С. 2.

² Віросповідання та національний склад населення північно-східних земель Польщі (на підставі переписів з дн. 30.IX.1921 і 9.XII.1931 рр.) // Церква і нарід. – 1935. – № 16. – С. 12.

³ Волинське Слово. – 4 лютого 1937. – С. 5; 4 березня 1937. – С. 4; 25 березня 1937. – С. 4.

Про те, що кількісний склад поляків на Волині збільшувався, свідчать і такі дані: в Луцьку напередодні Першої світової війни проживало 2 тис. поляків на 30 тис. жителів; у 1921-1924 рр. – 600 на 21 тис. 100 осіб; у 1931 р. – 11 тис. 300 на 35 тис. 500 осіб; у 1937 р. – 14 тис. поляків на 40 тис. 500 жителів¹. Починаючи з 1921 р., збільшувалась і кількість євреїв на території Волинського воєводства, але їх відсоток щодо загальної кількості населення навпаки – знизився, що було зумовлено низьким природним приростом цієї групи населення.

Загалом же зміни у структурі народонаселення спостерігаємо аж до 1937 р., після чого можна говорити про відносну стабільність у його складі аж до початку Другої світової війни.

Отже, одним із важливих аспектів нашого дослідження постає визначення особливостей національного складу волинян. Однак слід зазначити, що у міжвоєнний період він піддавався постійним змінам залежно від масовості, характеру та напрямків еміграційно-міграційних процесів. На активність цих змін впливали як соціально-психологічні (традиції, умови поселення), так і економічні та політичні фактори.

Недосконалість статистики першої половини 20-х рр. ХХ ст., великі людські переміщення на Волині, викликані війною (репатріацією та поверненням біженців), роблять фактично неможливим дослідження структури волинського населення цього періоду. Тому, коли йдеться про першу половину 20-х рр., спробуємо визначити лише найбільш характерні особливості процесу на основі загальнопольської статистики. Натомість повний аналіз національного складу волинського населення можна зробити в межах 1926-1938 рр. на підставі даних Головного статистичного управління.

Новоутворена Річ Посполита мала чи не найвищий у Європі відсоток національних меншин, серед яких українці становили 11-12%. До того ж вони компактно проживали на власній території. До Польщі відійшло 35574 кв. км території Волинської губернії, на якій у 1921 р. було утворено Волинське воєводство з центром в Луцьку. Воно складалося з 11 повітів, 22 міст, понад 100 гмін та більше 2,5 тис. громад. Кількість населення краю за польськими переписами зросла з 1569 тис. у 1921 р. до 2343 – у 1938 р., з нього 85 % – сільське населення². Польська статистика зафіксувала у Волинському воєводстві станом на червень 1937 р. таку чисельність населення різних національностей: українців 1420074 (68,1% усіх мешканців), поляків – 348079 (16,7%), євреїв – 205615 (9,9%), інших – 5,3%³.

Найчисленнішою групою населення серед іноетнічних мешканців Волині були поляки. Поляки проживали на Волині ще з княжих часів. На початку ХХ ст. у губернії проживало понад 184 тис. поляків, або майже половина польської людності в Україні⁴. Збільшення їхньої кількості у 1920-1930-х рр. була пов'язана з прибуттям до міст краю багатьох чиновників і спеціалістів з родинами для здійснення внутрішньої політики польського уряду на східних землях, а до сіл – військових поселенців, парцелянтів. Згідно з даними урядової статистики за 1931 р. на Волині поляки становили від 10,3% у Кременецькому до 26,2% населення у Володимирському повітах. У значній кількості поляки залюднювали Костопільський, Луцький, Горохівський повіти.

Як бачимо, структура національного складу населення Волині була винятково несприятливою для політики колонізації, оскільки це була територія абсолютного переважання українців, на якій вони до того ж проживали компактно. Менше одного відсотка українців (із 70%) щоденно послуговувалися польською мовою. За офіційною статистикою, у найбільш колонізованому Володимирському повіті лише трохи більше чверті від загалу були поляками. У Кременецькому повіті чисельність українців

¹ Referat o sytuacji na Zachodniej Ukrainie // AAN, Prezydium Rady Ministrow (PRM), Rektyfikat (RKT), sygn. 25, t. 32.

² Історія Волині з найдавніших часів і до наших днів / Під ред. О. Михайлюка. – Львів, 1988. – С. 125.

³ Луцьку 900 років. 1085-1985. Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 78.

⁴ *Olszanski T.* Historia Ukrainy XX wieku. – Warszawa, 1994. – S. 228.

перевищувала 80 %, і лише кожен десятий мешканець був польської національності¹. Тобто статистичні дані переконливо засвідчують український характер Волині.

На користь українського етносу свідчать і високі темпи приросту населення Волинського воєводства, особливо у 1921-1931 рр. Якщо в Польщі приріст населення становив 19%, то на Волині – 33%. Приріст був різним у тих чи інших частинах краю. Найбільший – у північній частині Волинського Полісся. У 1931-1938 рр. кількість жителів у Ковельському і Любомльському повітах зросла вдвічі, а у Володимирському й Луцькому – збільшилась на 60 %. У цей же період у південних – Кременецькому й Здолбунівському повітах приріст становив відповідно 26 і 28 %².

Відношення польської громадськості Волині до національного питання дає змогу визначити в ньому три основні підходи. Це дилема між визнанням чи запереченням етнічної самобутності українства, поряд з яким – трактування його як «православного населення», яке з часу включення Західної Волині до складу Польщі постало перед необхідністю здійснення політичного вибору. При цьому значна частина польського політикуму, яка оперувала твердженням про першість західної (латинської) цивілізації над східно-християнською, категорично відмовлялася визнати українців нацією. І лише невелика частина поляків Волині (як, наприклад, у другій половині 20-х рр. ХХ ст. члени Волинського демократичного союзу) виступала за беззастережну співпрацю з національними меншинами, українцями зокрема.

Піلسудчики оголосили оновлення усіх сфер соціально-політичного життя країни і про зміну політики стосовно національних меншин, приступивши до здійснення федералістської програми, або т.зв. доктрини польського прометеїзму.

Суть її полягала в тому, що лояльність до держави ставилася вище національної солідарності. На відміну від народової демократії, яка єдиним сувереном влади визнавала польський народ, прихильники Ю. Пілсудського домінуючу роль відводили державі. Інтереси держави та народу визнавались тотожними. Виходячи з цих засад, вирішення національної проблеми пов'язувалося з принципами взаємної толерантності та співіснування народів. На практиці це означало активізацію різних сфер життя національних меншин, регіоналізацію національної політики, відмову від примусової асиміляції за умови визнання ідеї сильної держави³.

Проте нова влада не відкинула ідеї штучного розчленування західноукраїнських земель. Початок цьому курсу покладено ще в першій половині 20-х рр. ХХ ст., коли центр звів перепони для розгортання діяльності на Волині греко-католицької церкви. Це започаткувало формування т.зв. сокальського кордону.

У другій половині 30-х рр. ХХ ст. польський уряд почав проводити політику т.зв. «твердої руки» у ставленні до українців, відверто визнавши в кінці останнього передвоєнного десятиліття загрозу польській державності з їх боку. Простежимо, хоча б фрагментарно, як втілювалися в життя асиміляційні програми польського уряду в освітній сфері, і які реальні результати вони мали для українців Волині, та адекватну реакцію українського населення на втілення цих програм.

Уособленням нового підходу на Волині став Генріх Юзевський, призначений у 1927 р. волинським воєводою. Відкинувши ендеківський план національної асиміляції місцевого населення, нереальний з огляду на швидке формування української національної свідомості, він представив свій проект державної асиміляції. Його суть

¹ Павлюк І. Колонізаторська політика польських окупантів у галузі народної освіти на Волині в період 1919-1939 рр. // Наукові записки Луцького державного педагогічного інституту ім. Лесі Українки. Серія історичних наук. – К., 1954. – Вип. Л. – Т. 2. – С. 83.

² Оксенюк Р. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861-1939). – Львів, 1970. – С. 63.

³ Medrzecki W. Województwo Wołyńskie. 1921-1939. Elementy przemian cywilizacyjnych, społecznych i politycznych. – Wrocław, 1988. – S. 143.

полягала в тому, щоб забезпечити серед місцевого населення якщо не повну підтримку, то принаймні лояльне ставлення до Польської держави.

Основне місце в реалізації програми воєвода відводив місцевій польській громаді. Однак для цього, на його думку, потрібно було щонайменше ґрунтовно змінити польську ментальність, яка характеризувалась «ненавистю до всього, що українське». Г. Юзевський розцінював позицію ізоляції поляків від місцевого українського життя як дуже небезпечну, що поставить під сумнів польську присутність у краї, де 85 % його мешканців склали неполяки¹.

Підкреслюючи домінуючу роль поляків і українців у реалізації «волинської програми» воєвода не міг не визначити своєї позиції і щодо інших національних меншин. Залежно від ступеня лояльності національних меншин до польської державності воєводська адміністрація визначала свою політику в «єврейському», «німецькому», «чеському» і «російському» питаннях.

Підставою до формування почуття лояльності мала бути можливість вільного розвитку всіх областей українського національного життя. Г. Юзевський мав на меті не допустити впливу галицького руху, який мав чітко виражене незалежницьке спрямування. З цією метою мали бути ліквідовані всі політичні, культурно-освітні організації, осередки яких перебували в Галичині. Замість них він пропонував українцям нові організації змішаного характеру – польсько-українські, які б діяли під опікою адміністрації і реалізували гасла взаємної співпраці.

За задумом Г. Юзевського, спочатку слід створити організації, які б мали громадський характер, а в другій фазі перейти до організацій політичного типу. Щоденна співпраця поляків і українців мала тривати в органах самоуправління, кооперативах, культурно-освітніх товариствах. Важливе місце відводилось українізації православної церкви, яка б стала потужним інструментом у порозумінні між двома народами.

Виконання пропонованих воєводою заходів означало б цілковиту перебудову суспільного і політичного життя Волині. Але фактично це було неможливо. Несприйняття всього польського було для українців Волині одним із головних чинників власного самовизначення. Життєва практика довела утопічність політичної програми Юзевського. Такі дії призвели до ще більшого загострення почуття національної належності серед волинян.

Польська влада так і не зуміла знайти моделі вирішення «проблеми націй», тим самим призвівши свою батьківщину до національної катастрофи. Цілковито на їхньому сумлінні масове нехтування гарантованих міжнародними правовими нормами прав меншин, brutальна полонізація та насильницьке навернення у римо-католицизм, що особливо загостило українсько-польські відносини.

Analyzed internal policy of II Rzeczpospolita in a range of national relations over the period of 20-30 years of XX century. Except the Ukrainians, on the territory of Western Volyn□ lived significant groups of Poles, Jews, Czechs, Germans and Russians, who investing their contribution to the development of the province.

¹ Serczyk W. Historia Ukrainy. – Wrocław, 1979. – S. 84.